

УДК 323.13:316.647.6(=161.2)[351.746.1:35.075.2] "1970"
 DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/58-2-3>

Богдан ПАСКА,
 orcid.org/0000-0002-5452-5254
 кандидат історичних наук,
 старший викладач кафедри історії України і методики викладання історії
 Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника
 (Івано-Франківськ, Україна) paskabogdan@i.ua

ПРИВАТНА ПРОФІЛАКТИКА ЯК МЕТОД БОРОТЬБИ КДБ ПРОТИ УКРАЇНСЬКИХ ДИСИДЕНТІВ У 1970-Х РР.

Метою статті є комплексний аналіз особливостей використання працівниками Комітету державної безпеки (КДБ) методів приватної профілактики проти українських дисидентів у 1970-х рр. Основою джерельної бази статті є розсекречені матеріали Галузевого державного архіву Служби безпеки України (ГДА СБУ), а також навчальні посібники для підготовки співробітників КДБ. Методологічною основою статті виступили принципи об'єктивності, історизму, всебічності, наступності, а також комплекс загальнонаукових та спеціально-історичних методів. Наукова новизна дослідження полягає в тому, що дана проблема досі не стала предметом повноцінного вивчення в сучасній українській історіографії. Автор приходить до висновку, що приватна профілактика в 1970-х рр. була одним із найбільш поширених методів боротьби КДБ проти представників українського національного руху. Масштаби негласної профілактичної роботи були значно більшими, ніж розмах судових репресій. Основними її завданнями були попередження і припинення активних дій зі сторони дисидентів, провокування розколу в середовищі руху, компрометація його учасників. До ключових методів приватної профілактики, які застосовувалися проти українських дисидентів в рамках справи «Блок», можна віднести використання агентів і довірених осіб КДБ, встановлення оперативного контакту між працівником КДБ та об'єктом розробки, схилення до «покаяльних» виступів у засобах масової інформації, оголошення офіційного застереження. Профілактичні методи КДБ, що відзначалися особливою підступністю, значною мірою спричинилися до ослаблення дисидентського середовища в 1970-х рр., відходу значної кількості інакодумців від активної антирежимної діяльності. Проте вони так і не зуміли повністю придушити український національний рух, який зрештою відродився в часи перебудови.

Ключові слова: Комітет державної безпеки (КДБ), приватна профілактика, український національний рух, український дисидентський рух, радянський режим, справа «Блок».

Bohdan PASKA,
 orcid.org/0000-0002-5452-5254
 Candidate of Historical Sciences,
 Senior Lecturer at the Department of History of Ukraine and Methods of Teaching History
 Vasyl Stefanyk Precarpathian National University
 (Ivano-Frankivsk, Ukraine) paskabogdan@i.ua

PRIVATE PREVENTION AS A METHOD OF THE KGB'S STRUGGLE AGAINST UKRAINIAN DISSIDENTS IN THE 1970S

The purpose of the article is a comprehensive analysis of the peculiarities of the use of private prevention methods by employees of the State Security Committee (KGB) against Ukrainian dissidents in the 1970s. The source base of the article is based on declassified materials of the Sectoral State Archive of the Security Service of Ukraine (SSA SSU), as well as manuals for the training of KGB employees. The methodological basis of the article is the principles of objectivity, historicism, comprehensiveness, continuity, as well as a set of general scientific and special historical methods. The scientific novelty of the research lies in the fact that this problem has not yet become the subject of a full-fledged study in modern Ukrainian historiography. The author concludes that private prevention in the 1970s was one of the most common methods of the KGB's struggle against representatives of the Ukrainian national movement. The scale of covert preventive work was much greater than the scale of judicial repression. Its main tasks were the prevention and cessation of active actions by dissidents, provoking a split in the movement environment, compromising its participants. The key methods of private prevention, which were used against Ukrainian dissidents in the framework of the "Block" case, include the use of KGB agents and proxies, the establishment of operational contact between KGB employees and objects of development, leaning towards "repentant" statements in the mass media, the announcement of an official warning. The preventive methods of the KGB, which were marked by special insidiousness, largely contributed to the weakening of the dissident environment in the 1970s, the withdrawal of a significant number of dissidents from active anti-regime activities. However, they never managed to completely suppress the Ukrainian national movement, which was eventually revived during the period of perestroika.

Key words: State Security Committee (KGB), private prevention, Ukrainian national movement, Ukrainian dissident movement, Soviet regime, the case "Block".

Постановка проблеми. Український дисидентський рух 1950-х – 80-х рр., який функціонував у складних умовах перманентного протистояння із радянським режимом, був важливим етапом боротьби за відновлення національної незалежності. Незважаючи на те, що кількісні масштаби дисидентського середовища були порівняно досить скромними, занепокоєння влади викликав якісний склад його учасників. Адже серед числа українських дисидентів були провідні інтелектуали і представники творчої інтелігенції. Комітет державної безпеки (КДБ) при Раді Міністрів (РМ) Української Радянської Соціалістичної Республіки (УРСР) був ключовим зряддям радянського режиму в боротьбі проти учасників національного руху. Саме зусиллями працівників КДБ було організовано дві хвилі судових репресій в середовищі української інтелігенції у 1965–1966 та 1972–1973 рр., жертвами яких стали десятки найбільш активних дисидентів. Проте діяльність КДБ не обмежувалася тільки судовими переслідуваннями, а включала також таємні заходи оперативного характеру (вербування агентів, контроль за кореспонденцією, використання служби зовнішнього спостереження й оперативно-технічних засобів) і т. зв. профілактичну роботу, метою якої було попередження небажаної для режиму дисидентської активності зі сторони інакодумців. Фахове дослідження використання КДБ профілактичних заходів проти українського національного руху стало можливим у результаті розсекречення раніше недоступної для науковців-істориків документації з архівів спецслужби.

Аналіз основних досліджень. Окремі аспекти вивчення позасудових таємних методів боротьби КДБ проти українського дисидентського руху знайшли своє відображення на сторінках праць сучасних українських істориків. Зокрема, в роботі Георгія Касьянова проаналізовано найбільш відомі випадки примушування окремих дисидентів до «покаяльних» виступів у пресі (Касьянов, 2019: 157–164). Юрій Данилюк та Олег Бажан дали загальну характеристику профілактичної роботи радянського режиму проти інакодумців, а також навели інформацію про запровадження в 1970-х рр. офіційного застереження як методу придушення дисидентства (Данилюк, Бажан, 2000: 153–154). У розвідці Тараса Ковалевича подано приклади роботи КДБ щодо розколу та посилення суперечностей всередині середовища українського національного руху в 1970-х рр. (Ковалевич, 2019–2021). Проте проблема вивчення приватної профілактики як методу боротьби КДБ проти українських дисидентів у 1970-х рр. наразі

ще не стала предметом всебічного дослідження. Основою джерельної бази статті є розсекречені матеріали Галузевого державного архіву Служби безпеки України (ГДА СБУ), а також навчальні посібники для підготовки працівників КДБ (Оловянніков и др., 1974; Оловянніков и др., 1978; Шульженко и др., 1963).

Мета статті – комплексний аналіз особливостей використання працівниками КДБ методів приватної профілактики проти українських дисидентів у 1970-х рр.

Виклад основного матеріалу. Під час генерального погрому 1972–1973 рр. українському дисидентському середовищу було завдано значного удару. У результаті часткової реалізації справи групової оперативної розробки КДБ «Блок» лідери національного руху були заарештовані й засуджені на чималі терміни ув'язнення. Дисиденти, яким пощастило уникнути судових розправ, залишилися під пильним оком спецслужби, а масштабний тиск на них зі сторони режиму тільки посилювався. Кінцевою метою роботи КДБ проти дисидентського середовища у «великій зоні» була його дезорганізація і «повна політична нейтралізація». Двома ключовими завданнями в контексті цієї мети визначалися оперативна розробка лідерів руху та його учасників, а також попереджувально-профілактичні заходи, спрямовані на локалізацію дисидентської діяльності об'єктів справи «Блок» і попередження можливих антирежимних проявів з їхньої сторони (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1047. Арк. 55).

Важливим елементом профілактичної ділянки роботи КДБ була т. зв. приватна профілактика, яка спрямовувалася на припинення і попередження активної дисидентської діяльності зі сторони конкретних осіб. Ця форма профілактики вважалася керівництвом КДБ надзвичайно ефективним методом боротьби проти українського дисидентства, оскільки дозволяла попередити активні дії учасників руху й досягти потрібного для спецслужби результату із найменшими тратами зусиль і засобів (Оловянніков и др., 1978: 180). Вона здійснювалася негласним шляхом із врахуванням індивідуальних і психологічних особливостей кожного конкретного дисидента, ступеня «суспільної небезпечності» його дій з точки зору спецслужби, а також оперативної обстановки (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1054. Арк. 128; Оловянніков и др., 1978: 175).

Масштаби використання працівниками КДБ приватної профілактики були досить значними. За приблизними оцінками аналітичних доповідних записок КДБ, кількість українських

дисидентів, підданих профілактиці, була майже в 10 разів більшою за кількість заарештованих осіб з їх числа. Всього протягом 1971–1976 рр. із числа контактів об'єктів справи «Блок» профілактиці було піддано 283 особи, тоді як за політичними статтями засуджено тільки 31 особу (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1054. Арк. 126). Об'єктами приватної профілактики ставали, як правило, особи із дисидентського середовища, які дотримувалися вичікувальної тактики в протистоянні з режимом, а також учасники руху, які змушені були піти на співпрацю з КДБ.

Для здійснення приватної профілактики у 1970-х рр. використовувалися такі основні методи:

- вплив на об'єктів зі сторони агентів та довірених осіб КДБ;

- встановлення оперативного контакту працівників КДБ із дисидентом і подальші особисті профілактичні й «виховні» бесіди;

- схиляння дисидентів до виступів у засобах масової інформації, на громадських зібраннях, зборах колективу із «покаяльними» заявами, засудженням своєї колишньої діяльності та ідеології «українського буржуазного націоналізму»;

- оголошення офіційного застереження відповідно до секретного указу Президії Верховної Ради СРСР від 25 грудня 1972 р.

Ці методи, як правило, застосовувалися комплексно, у різних комбінаціях, залежно від оперативної ситуації та індивідуальних особливостей кожного об'єкта розробки.

Агенти та довірені особи КДБ використовувалися для приватної профілактики в тих випадках, коли це не заважало виконанню ними інших завдань та не становило загрозу для можливого розшифрування їх співпраці з органами держбезпеки. Особливо цінними були агенти, які мали значний досвід роботи на спецслужбу, користувалися авторитетом у об'єктів розробки, мали патріотичні почуття щодо радянського режиму, «усвідомлювали необхідність» профілактичних розмов із дисидентами. Успішно використовувалися також агенти, завербовані з числа родичів або близьких друзів інакодумців. Працівники КДБ здійснювали попередню підготовку таких агентів – навчали їх прийомам полеміки з національного питання, вмінню справляти вплив на світоглядні переконання і поведінку об'єктів. Агенти та довірені особи в процесі профілактики мали переконати дисидентів, із якими працювали, у хибності їх поглядів, безперспективності й непотрібності боротьби проти системи, схиляли їх до припинення чи обмеження активності, відмови від контактів із однодумцями тощо (Оло-

вянников и др., 1978: 180–181; Шульженко и др., 1963: 256–258).

«Виховний вплив» через агентів у першій половині 1970-х рр., зокрема, здійснювався на скульптора Івана Гончара, перекладача Григорія Кочура, літературознавців Віктора Іванисенка та Юрія Бадзя, історика Михайла Брайчевського, поетів Григорія Чубая та Володимира Комашкова, математика Віктора Боднарчука, інженера Івана Русина (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1035. Арк. 175, 180; ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1043. Арк. 77–78; ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1054. Арк. 114–115). Із науковцем-хіміком Генріхом Дворком, літературознавцем Олексієм Ставицьким та І. Гончаром працювали також довірені особи КДБ (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1054. Арк. 115). Подекуди робота агентів приносила вагомні результати. Зокрема, як свідчать матеріали доповідних записок КДБ, у травні 1976 р. В. Іванисенко після відсторонення від творчої роботи та тривалих бесід із агентами «Березнем» та «Григор'євим» виявив бажання зустрітися з керівництвом спецслужби. Під час бесіди він заявив, що шкодує про свої контакти з дисидентським середовищем і просив підтримки для повернення до роботи за професією. Працівники КДБ планували продовжити роботу з В. Іванисенком для його потенційного залучення до співпраці з органами держбезпеки (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1054. Арк. 114). У доповідній записці від 14 квітня 1979 р. прізвище літературного критика було згадано в переліку осіб, які «остаточно порвали із націоналістичним середовищем» (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1074. Арк. 85).

Іноді агенти використовувалися не тільки для здійснення «виховного впливу», а також і з метою компрометації окремих дисидентів. Наприклад, під час розмови з агентом «Карпенком» математик В. Боднарчук розповів про свої зустрічі та профілактичні бесіди з оперативними працівниками КДБ. Агент із відома своїх кураторів передав цю інформацію дисидентам Борису Антоненку-Давидовичу та Івану Русину. Дізнавшись про контакти В. Боднарчука із КДБ, вони рекомендували «Карпенку» припинити будь-які контакти із науковцем, оскільки, за словами І. Русина, він вже є «людиною ненадійною і небезпечною» (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1054. Арк. 121). Спецоперація КДБ досягла свого результату: В. Боднарчука було дискредитовано та ізольовано від однодумців, а в дисидентському середовищі збільшено масштаби взаємної недовіри.

Найбільш поширеним методом приватної профілактики українських дисидентів було встановлення працівниками КДБ особистих оперативних контактів із об'єктами та проведення регулярних

«виховних» бесід. Відповідно до аналітичних доповідних записок КДБ, встановлення таких контактів, незалежно від готовності дисидентів їх підтримувати, вже на першому етапі роботи мало значний стримуючий ефект, сприяло ізоляції об'єкта та припиненню ним контактів із однодумцями. Одночасно зростали можливості для компрометації такого дисидента й провокування недовіри у ставленні до нього з боку близького оточення (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1054. Арк. 128).

Метою оперативного працівника КДБ під час профілактичної бесіди було досягнення повної відвертості, широго «розкаяння» свого співрозмовника та обіцянки не допустити «небажаних» вчинків у майбутньому. Автори навчальної літератури для працівників КДБ наголошували на тому, що профілактична розмова з дисидентами вимагала серйозної підготовки, знання не тільки основних засад радянської ідеології, але й праць діячів українського національного руху: «...оперативний працівник... має не тільки викласти правильну, радянську точку зору, але й впевнено спростувати нав'язані об'єкту профілактики погляди. Для такої бесіди іноді слід самому почитати і те, на чому спіткнувся об'єкт, і те, що може допомогти переконливіше розкритикувати помилкову, ворожу позицію» (Шульженко і др., 1963: 255). Співробітники, які здійснювали профілактичні бесіди, мали бути повністю ознайомлені із зібраним на співрозмовника компрометуючим матеріалом, який використовувався з метою морального й психологічного тиску. Цілеспрямовано створювалося враження, що КДБ знає про людину все і чинити подальший опір не має жодного сенсу.

Протягом 1973–1979 рр. профілактичні бесіди на основі оперативного контакту здійснювалися з літературознавцями Іваном Дзюбою, Зіновією Франко, письменником Борисом Антоненком-Давидовичем, істориками Ярославом Дашкевичем і Михайлом Брайчевським, науковцем Леонідом Селезненком, скульптором Іваном Гончаром, поетами Миколою Холодним і Григорієм Чубаєм, дисидентами Іваном Русином, Михайлом Горинем, Михайлом Косівим, Ярославом Кендзьором, Михайлом Масютком, Людмилою Шереметьєвою, Ігорем Геретою, Раїсою Мороз та ін. (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1035. Арк. 175–180; ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1043. Арк. 76–78; ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1047. Арк. 67–70; ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1054. Арк. 119–121; ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1074. Арк. 79–88). Такі дії КДБ досить часто приносили свої плоди. Зокрема, В. Боднарчук на початку 1975 р. після бесід із оперативниками погодився усно засудити свої зв'язки з дисидентським серед-

овищем, виступивши на засіданні колективу за місцем роботи в Інституті кібернетики (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1043. Арк. 77). Було досягнуто успіхів щодо компрометації в дисидентському середовищі Л. Селезненка, М. Холодного, Л. Шереметьєвої, І. Герети (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1047. Арк. 69). Михайло Брайчевський після встановлення із ним особистого контакту оперативним працівником КДБ у листопаді 1977 р. у результаті профілактичного впливу заявив, що «не поділяє поглядів українських буржуазних націоналістів і стоїть на марксистсько-ленінських позиціях в історичній науці» (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1074. Арк. 86–87). Результатами регулярних профілактичних бесід КДБ були також припинення щорічних масових зібрань 22 травня біля пам'ятника Т. Шевченку в Києві, вшанування пам'яті Українських січових стрільців на Янівському цвинтарі у Львові (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1047. Арк. 70; Паска, 2022: 14–15), а також поступове затухання дисидентських новорічних колядувань (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1043. Арк. 78–79).

Іншими важливими завданнями співробітників КДБ під час профілактичних бесід були отримання інформації від співрозмовника про дисидентську активність його знайомих, а також при можливості вербування об'єкта розробки в якості агента. Зокрема, як свідчать матеріали доповідних записок КДБ, Я. Кендзьор під час розмов із оперативниками детально повідомляв про свою «націоналістичну» діяльність, відносини із дисидентами В'ячеславом Чорноволом, Іваном Світличним, Іваном Дзюбою, а також про дружину політв'язня В. Мороза Раїсу Мороз (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1035. Арк. 180; ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1043. Арк. 78). Володимир Комашков надав кадебістам інформацію про свої контакти із В. Чорноволом та І. Світличним (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1054. Арк. 120). Працівники КДБ у середині 1970-х рр. розглядали Я. Кендзьора, В. Комашкова, а також дисидента Віктора Куксу як потенційних кандидатів на вербування в ряди агентів (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1047. Арк. 70). Досить цікавими були стосунки львівського історика Я. Дашкевича із КДБ. Свого часу він належав до числа агентів, проте з часом був виключений із мережі за ненадійність. У червні 1974 р. оперативники відновили контакт із Я. Дашкевичем і протягом декількох років створювали видимість повторного залучення історика до агентурної мережі. У липні–серпні 1975 р. він навіть на доручення кадебістів здійснив поїздку до Москви та зустрічі із російськими дисидентами Людмилою Алексеевою і Тетяною Ходорович. Проте фактичною метою дій КДБ було приси-

пання пильності Я. Дашкевича та відрив його від контактів із «націоналістами» (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1035. Арк. 176; ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1047. Арк. 69).

Найбільш дієвою вважали таку профілактику, в результаті якої об'єкт розробки у кращих традиціях Дж. Орвелла давав згоду взяти особисту участь у «викритті українського буржуазного націоналізму» через виступи на сторінках друкованих видань, на телебаченні або по радіо. У такий спосіб дисиденти остаточно компрометувалися в середовищі однодумців і, як правило, потрапляли в ще більшу ізоляцію. Водночас їх публічні виступи мали значний негативний і деморалізуючий вплив на інших учасників руху, дискредитували українське дисидентство в очах діаспори та на міжнародній арені (Оловянніков и др., 1978: 181).

Однією з перших представниць українського дисидентства, яку кадебістам вдалося змусити до «покаяльного» виступу в засобах масової інформації, була онука Великого Каменяра Зіновія Франко. У розпал другої хвилі арештів у березні-квітні 1972 р. вона опублікувала відкритий лист у газеті «Радянська Україна» із засудженням «українського буржуазного націоналізму» та своїх заарештованих однодумців, а також виступила по телебаченню з цього приводу (Касьянов, 2019: 158; Ковалевич, 2019–2022: 426; Оловянніков и др., 1974). У наступні роки виступи в пресі З. Франко на схожу тематику стали регулярними (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1035. Арк. 180). У липні 1972 р. на сторінках періодичних видань «Літературна Україна» і «Робітничая газета» з'явилися «відкриті листи» із покаяннями дисидентів Л. Селезненка та М. Холодного (Касьянов, 2019: 158). Львівського дисидента М. Косіва в 1974 р. кадебісти примусили написати статтю «Уніатська церква – ворог возз'єднання українських земель», спрямовану проти греко-католицького духовенства. Після публікації цієї статті М. Косіва було піддано різкій критиці з боку ув'язнених дисиденток Стефанії Шабатури та Ірини Калинець, його авторитет у середовищі інакودумців дещо похитнувся (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1043. Арк. 78). У 1975–1976 рр. у результаті профілактичної роботи КДБ у пресі із «покаяльними» статтями виступили житомирський письменник Євген Концевич та полтавський дисидент Л. Мартиненко; спрямовані проти «українських націоналістів» твори опублікували поети Іван Драч і Борис Олійник (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1054. Арк. 121). Перекладач Г. Кочур після тривалих профілактичних заходів КДБ змушений був публічно виступити із засудженням ідеоло-

гії українського націоналізму (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1054. Арк. 86).

Чи не найбільшим здобутком КДБ в боротьбі проти українського руху в 1970-х рр. була профілактична робота з літературним критиком Іваном Дзюбою, автором знакової для дисидентського середовища праці «Інтернаціоналізм чи русифікація?» (1965 р.). Під час «генерального погрому» у квітні 1972 р. він був заарештований і в подальшому засуджений до 5 років ув'язнення і 5 років заслання. Проте в листопаді 1973 р. літературознавець під тиском кадебістів написав «покаяльну» заяву в обмін на звільнення (Касьянов, 2019: 163). У подальшому з дисидентом влаштовувалися періодичні профілактичні бесіди за участю керівництва республіканського КДБ. До середини 1974 р. І. Дзюба під контролем оперативників підготував дві статті в руслі засудження т. зв. «українського буржуазного націоналізму», які було опубліковано в газеті «Вісті з України» – рупорі радянської пропаганди у середовищі української діаспори (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1035. Арк. 178–179). У травні 1975 р. по радіо за кордон було передано ще одну статтю І. Дзюби під назвою «Шлях обрано назавжди» (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1047. Арк. 67). Нові праці літературного критика «Третього не дано», «Грані кристалу» і «Досвід всесвітньо-історичного значення», присвячені підтримці офіційної концепції формування «єдиного радянського народу», також писалися з постійним урахуванням зауважень зі сторони працівників КДБ (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1043. Арк. 76–77). У квітні 1976 р. брошуру «Грані кристалу» було опубліковано й поширено за кордоном, у дисидентському середовищі, а також серед українських політв'язнів у мордовських і пермських колоніях (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1054. Арк. 119). У результаті І. Дзюбу було повністю ізолювано від однодумців, дискредитовано як серед дисидентів, так і в діаспорному середовищі, а українському національному руху завдано досить болючого удару.

Дуже часто під час профілактичної роботи з українськими дисидентами працівники КДБ використовували тактику «батога і пряника». Більш непоступливі учасники руху за вказівкою спецслужби звільнялися з роботи, виключалися з партії чи професійних організацій, відсторонювалися від творчої та наукової праці. Серед відсторонених від творчої роботи представників дисидентської інтелігенції можна виокремити прізвища М. Брайчевського (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1035. Арк. 178) та В. Іванисенка (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1054. Арк. 114). Івана Гончара було виключено із комуністичної партії, Григорія Кочура – зі

Спілки письменників України (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1035. Арк. 175). Водночас особам, які йшли на компроміси з режимом, виступали з «покаляльними» заявами у ЗМІ, публічно засуджували національний рух, надавалася матеріальна допомога і моральна підтримка, сприяння у вирішенні квартирного питання, поверненні до творчої діяльності (звичайно, вже на засадах соцреалізму й офіційної ідеології), швидкій публікації праць. Зокрема, такі «пряники» в середині 1970-х рр. регулярно отримували І. Дзюба та З. Франко (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1047. Арк. 68; ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1054. Арк. 119–120).

Інколи за окремими дисидентами, які в результаті приватної профілактики таки йшли на компроміси із режимом, встановлювалося агентурне спостереження. Під час такого заходу часто з'ясовувалося, що насправді профілактика не призвела до припинення дисидентської активності конкретної особи та повного розриву її контактів із однодумцями. У такому випадку працівники КДБ збирали матеріали та створювали оперативні ситуації для компрометації таких дисидентів в середовищі руху та перед громадськістю (Оловяников и др., 1978: 182).

Особливим профілактичним заходом, який використовувався працівниками КДБ у тих випадках, коли інші методи не справляли потрібного результату на дисидента, було оголошення офіційного застереження (Данилюк, Бажан, 2000: 153–154). Таке застереження відповідно до таємного указу Президії Верховної Ради СРСР від 25 грудня 1972 р. могло оголошуватися за здійснення «антисупільних дій, що вступали у протиріччя з інтересами державної безпеки», проте не підпадали під статті Кримінального кодексу. Серед згаданих у документі «антисупільних дій» були, зокрема, виготовлення, зберігання й поширення самвидавних матеріалів, поширення «політично шкідливих» думок в усній формі, участь у несанкціонованих мітингах, контакти з іноземцями тощо (Приказ КГБ, 2009–2022). Очевидно, що впровадження офіційного застереження до системи профілактичних методів мало на меті в першу чергу посилення тиску на учасників дисидентського руху.

Для оголошення застереження дисидента викликали до управління КДБ повісткою; у разі неявки його дозволялося привести із використанням сили працівниками органів державної безпеки або міліції. Якщо особа, якій оголошувалося застереження, виявляла бажання дати пояснення про свою діяльність у письмовій формі, воно долучалося до протоколу. Коли в майбутньому ця особа

продовжувала дисидентську активність, протокол про оголошення застереження мав бути долучений до її кримінальної справи. Співробітник КДБ, що оголошував застереження, складав спеціальний рапорт, у якому відображалася реакція профілактикованої особи та викладалися думки щодо необхідності подальшого спостереження за нею (Приказ КГБ, 2009–2022). Керівництво КДБ вважало офіційне застереження досить дієвим засобом проти учасників дисидентського руху, що справляв сильний ефект на об'єктів розробки та сприяв покращенню загальної ефективності приватної профілактики (Оловяников и др., 1978: 169, 175).

Масштаби використання офіційного застереження проти українських дисидентів у 1970-х рр. були дещо меншими, ніж розмах інших профілактичних заходів. Протягом січня 1974 – березня 1975 рр. цей метод було використано проти 19-ти контактів об'єктів справи «Блок» (із загальної кількості 112 профілактикованих осіб) (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1043. Арк. 81). У другій половині 1970-х рр. офіційне застереження було оголошено письменнику Борису Антоненку-Давидовичу, дисидентці Надії Світличній, письменникам Дмитру Чередниченку та Галині Кирпі (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1074. Арк. 79, 84, 88). Як правило, після використання такого методу профілактики антирежимна активність дисидентів значно обмежувалася або повністю припинялася.

Висновки. Таким чином, приватна профілактика в 1970-х рр. була одним із найбільш поширених методів боротьби КДБ проти представників українського національного руху. Масштаби негласної профілактичної роботи були значно більшими, ніж розмах судових репресій. Основними її завданнями були попередження і припинення активних дій зі сторони дисидентів, провокування розколу в середовищі руху, компрометація його учасників. До ключових методів приватної профілактики, які застосовувалися проти українських дисидентів в рамках справи «Блок», можна віднести використання агентів і довірених осіб КДБ, встановлення оперативного контакту між працівником КДБ та об'єктом розробки, схиляння до «покаляльних» виступів у засобах масової інформації, оголошення офіційного застереження. Профілактичні методи КДБ, що відзначалися особливою підступністю, значною мірою спричинилися до ослаблення дисидентського середовища в 1970-х рр., відходу значної кількості інакодумців від активної антирежимної діяльності. Проте вони так і не зуміли повністю придушити український національний рух, який зрештою відродився в часи перебудови.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. ГДА СБУ – Галузевий державний архів Служби безпеки України.
2. Данилюк Ю., Бажан О. *Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр. ХХ століття)*. Київ : Рідний край, 2000. 616 с.
3. Касьянов Г. *Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–1980-х років*. Київ : Кліо, 2019. 248 с.
4. Ковалевич Т. Засоби тиску на український дисидентський рух та його дискредитація з боку КДБ. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. 2019–2021. Спецвипуск. С. 423–435.
5. Оловянников Я., Золототрубов В., Нерушенко В., Чернов В. *Особенности борьбы советской контрразведки с идеологической диверсией зарубежных буржуазно-националистических организаций и подрывной деятельностью враждебных националистических элементов : Учебный материал*. Москва, 1974. 140 с.
6. Оловянников Я., Шевчук В., Нерушенко В., Голушко Н., Чернов В. *Особенности борьбы советской контрразведки с идеологической диверсией зарубежных буржуазно-националистических организаций и подрывной деятельностью враждебных националистических элементов : Учебное пособие*. Москва, 1978. 200 с.
7. Паска Б. Вшанування пам'яті учасників Української революції 1917–1921 рр. як складова національного руху 1960–1970-х рр. *Актуальні питання гуманітарних наук : Міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка*. 2022. Вип. 53. Т. 2. С. 11–15. DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/53-2-2>.
8. Приказ КГБ при СМ СССР № 0150 с объявлением Указа Президиума Верховного Совета СССР «О применении органами государственной безопасности предостережения в качестве меры профилактического воздействия» и вводом в действие Инструкции о порядке применения предостережения. 2009–2022. URL: <https://shieldandsword.mozohin.ru/documents/order0150.htm> (дата звернення 23.12.2022).
9. Шульженко Б., Хамазюк И., Данько В. *Украинские буржуазные националисты*. Москва, 1963. 290 с.

REFERENCES

1. HDA SBU – Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy [Sectoral State Archive of the Security Service of Ukraine].
2. Danyliuk Yu., Bazhan O. *Opozytsiia v Ukraini (druha polovyna 50-kh – 80-ti rr. XX stolittia)* [Opposition in Ukraine (Second Half of the 1950s – 1980s)]. Kyiv : Ridnyi kraj, 2000. 616 s. [in Ukrainian].
3. Kasianov H. *Nezhgodni: ukrainska intelihtentsiia v rusi oporu 1960–1980-kh rokiv* [Dissent Voices: Ukrainian Intelligentsia in the Resistance Movement of the 1960s and 1980s]. Kyiv : Klio, 2019. 248 s. [in Ukrainian].
4. Kovalevych T. *Zasoby tysku na ukrainskyi dysydentskyi rukh ta yoho dyskredytatsiia z boku KDB* [Means of Pressure on the Ukrainian Dissident Movement and Its Discrediting by the KGB]. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriiia istorychna*. 2019–2021. Spetsvypusk. S. 423–435. [in Ukrainian].
5. Olovyannikov Ya., Zolototrubov V., Nerushenko V., Chernov V. *Osobennosti borbi sovetskoï kontrrazvedki s ideologicheskoi diversiei zarubezhnikh burzhuazno-natsionalisticheskikh organizatsii i podrivnoi deyatelnostyu vrazhdebnykh natsionalisticheskikh elementov : Uchebnyi material* [Features of the Struggle of Soviet Counterintelligence with the Ideological Sabotage of Foreign Bourgeois-nationalist Organizations and the Subversive Activities of Hostile Nationalist Elements : Educational Material]. Moskva, 1974. 140 s. [in Russian].
6. Olovyannikov Ya., Shevchuk V., Nerushenko V., Golushko N., Chernov V. *Osobennosti borbi sovetskoï kontrrazvedki s ideologicheskoi diversiei zarubezhnikh burzhuazno-natsionalisticheskikh organizatsii i podrivnoi deyatelnostyu vrazhdebnykh natsionalisticheskikh elementov : Uchebnoe posobie* [Features of the Struggle of Soviet Counterintelligence with the Ideological Sabotage of Foreign Bourgeois-nationalist Organizations and the Subversive Activities of Hostile Nationalist Elements : A Textbook]. Moskva, 1978. 200 s. [in Russian].
7. Paska B. *Vshanutannia pamiati uchasnykiv Ukrainsoï revoliutsii 1917–1921 rr. yak skladova natsionalnoho rukhu 1960–1970-kh rr.* [Commemoration of the Participants of the Ukrainian Revolution of 1917–1921 as a Component of the National Movement of the 1960s–1970s]. *Aktualni pytannia humanitarnykh nauk : Mizhvuzivskyi zbirnyk naukovykh prats molodykh vchenykh Drohobyt'skoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka*. 2022. Vyp. 53. T. 2. S. 11–15. DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/53-2-2>. [in Ukrainian].
8. *Prikaz KGB pri SM SSSR № 0150 s obyavleniem Ukaza Prezidiuma Verkhovnogo Soveta SSSR «O primenenii organami gosudarstvennoi bezopasnosti predosterezheniya v kachestve meri profilakticheskogo vozdeistviya» i vvodom v deistvie Instruksii o poryadke primeneniya predosterezheniya* [Order of the KGB under the Council of Ministers of the USSR № 0150 with the announcement of the Decree of the Presidium of the Supreme Soviet of the USSR "On the use of warnings by state security agencies as a preventive measure" and the introduction of the Instructions on the procedure for applying warnings]. 2009–2022. URL: <https://shieldandsword.mozohin.ru/documents/order0150.htm> (accessed 23.12.2022). [in Russian].
9. Shulzhenko B., Khamazyuk I., Danko V. *Ukrainskiye burzhuaznyye natsionalisty* [Ukrainian Bourgeois Nationalists]. Moskva, 1963. 290 s. [in Russian].